

KOMPARACE JAKO PROSTŘEDEK ZVĚDEČTĚNÍ DĚJEPISECTVÍ?

Jan Horský

Comparative Approach as a Way of Making Historiography More Scientific?

When implemented as part of an ‘analytic approach’, comparative methods can help make historiography more scientific. They can counterbalance the current emphasis on narrativity of historiography. Miroslav Hroch’s studies make valuable contribution to this subject. One should, however, carefully consider a number of questions: Are the analogies we ‘found’ by comparing various processes and situations really ontic in their nature or are they rather just concepts in the sense of ideal types we ourselves project onto the realities studied? Or are they perhaps just plots we use as instruments to help us select phenomena to follow? It also remains to be seen whether some processes of sociocultural change happen analogically because they share the same autonomous internal dynamics or because their actors intentionally and consciously imitate one another. Hroch uses a comparative approach also to consider possibilities and alternatives of development. Alternatives are the subject of ‘contrafactual analysis’, which is an approach to which Hroch is rather sceptical. I do not share his scepticism, at least not in full.

Keywords: comparative method; contrafactual analysis; identity; ontic analogy; causality.

Jan Horský, Associate Professor at the Faculty of Humanities of the Charles University, jan.horsky@fhs.cuni.cz

Miroslav Hroch o své nejnovější knize *Hledání souvislostí. Eseje z komparativních dějin Evropy*¹ říká, že „patří kamsi na pomezí historické sociologie či antropologie s jistými prvky historizující politologie“ (s. 11). Toto její zařazení by platilo zejména tehdy, pokud bychom ji chtěli „posuzovat měřítky tradičně chápané

1 MIROSLAV HROCH, *Hledání souvislostí. Eseje z komparativních dějin Evropy*, Praha 2016. Na pasáže této knihy odkazují čísla stránek přímo v hlavním textu.

historické vědy jako vědy o jedinečném a neopakovatelném“ (s. 11). Recenzovaná studie má vskutku historicko-sociologický charakter již stylem svého výkladu (konstatováním obecných souvislostí mezi jen letmo zmiňovanými jevy). Na rozdíl od Webera, jenž by svá obecná konstatování měl za ideálně-typické konstrukce, však Hroch své obecné závěry chápe jako empiricky založené. Právě svou teoretickou analyticitou a způsobilostí vysvětlovat z povahy širšího kontextu (ať již ve smyslu generalizace, nebo specifikace) vytváří Hrochova práce potřebnou a vítanou protiváhu vůči té (relativně velké) části dnešní (české) historiografie, jež je orientovaná příliš materiálově a tíhne k narativitě či mikrohistorii. Vzhledem k mnohovrstevnatosti recenzované práce bude nutné se v následujícím textu věnovat pouze několika vybraným otázkám. Svými rozbory se zaměřím především na problematiku, jež spadá do teorie historických věd (povaha komparativní historie, její místo mezi „vysvětlením“ a „porozuměním“, spoléhání na dějinnou nutnost či nahodilost, otázka kauzality a kontrafaktuální analýzy). Dále pak upozorním na některá konkrétní témata. Hrochovu knihu lze číst jako metodologický návod srovnávacích studií, konkretizovaný jednotlivými příklady. Pro ty, kteří usilují o rozvíjení vědecké složky dějepisců, je recenzovaná práce radostným čtením nabízejícím příklady možných postupů, představujícím možné výklady vybraných dějinných problémů a podněcujícím diskusi. Ti, kteří jsou zvyklí na „klasičtější“ dějepisné práce, obsahující četné pramenné citáty a podrobné popisy dějinných faktů, budou patrně tuto práci považovat za upřílišněně abstraktní.

Povaha Hrochovy komparativní metody; komparace a odkrývání kauzality

Miroslav Hroch podává v prvé kapitole mimo jiné základní náčrt komparativní metody (s. 29–40) s důrazem na nutnost přesného vymezení objektu komparace a kritérií srovnávání. Podrobněji se zmiňuje o „komparaci, která se orientuje podle analogických historických situací. Předpokladem je samozřejmě zjištění, že objekty komparace prošly zhruba shodným vývojem, i když u každé[ho] změny probíhaly odlišným tempem a v odlišném čase“ (s. 36). Hroch tím navazuje na svá studia národních hnutí, při nichž tento komparativní postup aplikoval.² Avšak „o shodném vývoji můžeme například [také] hovořit tam, kde šlo o vznik

2 MIROSLAV HROCH, *Evropská národní hnutí v 19. století. Společenské předpoklady vzniku novodobých národů*, Praha 1986, s. 59–62; TÝŽ, *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*, Praha 1999.

středověkého státu, o zápas stavovské a panovnické moci, o industrializaci, sociální a politickou emancipaci“ atd. (s. 36). Hrochova komparace se podle analogické dějinné situace velkou měrou překrývá s Vašíčkovým izofenomenologickým srovnáváním.³ Rozdíl by byl patrně (jen) v tom, že Hrochovi nejde o pojednání shodných (analogických) jevů z různých míst a dob, nýbrž o porovnávání shodných, popřípadě zčásti odlišných průběhů dějinných procesů (tedy jakési zřetězené konfigurace jevů), které na jednotlivých místech nastupují v různých dobách a mají odlišnou temporalitu. Hrochovo srovnávání podle analogických historických situací souvisí s tím, jakou roli v jeho historicko-vědním myšlení hraje kategorie „nutnosti“ a „náhody“, a v návaznosti na to s tím, že za cíl srovnávacích studií považuje „vysvětlit a pochopit historické procesy“ (s. 10), což zároveň odkazuje k problematice poměru mezi vysvětlením a rozuměním a k otázce (nutné) kauzální podmíněnosti dějinných procesů.

Chris Lorenz, na nějž se zde budu častěji odvolávat, uvádí „srovnávací vysvětlení“ jako určitý případ „kauzálního výkladu“ v dějepisectví a jako „třetí cestu“, jež je podle něj částečnou alternativou vůči hlavním dvěma způsobům „dějepisného výkladu“, totiž vůči (v širokém slova smyslu) „pozitivistickému“ a vůči „hermeneutickému pojetí výkladu“. Prvé, pozitivistické pojetí tenduje ke snaze studované jevy explikativně vysvětlit (explain; Erklären) buď z obecně platného zákona (striktně nomologický výklad), nebo s odkazem na pravděpodobnost (probabilistický výklad). Druhé pojetí dějepisného výkladu, pojetí hermeneutické, směřuje k porozumění (understand; Verstehen), má buď svoji intencionalistickou (jde o porozumění motivům jednajících aktérů), nebo narativistickou (jde o porozumění textům) podobu. Lorenz má za to, že „srovnávací výkladový model“ sdílí s pozitivistickým způsobem výkladu do určité míry „ideu jednoty věd“ či alespoň historických a sociálních věd, z čehož plyne (implicitní) spoléhání komparativních metod na oprávněnost zobecnění při studiu společnosti a jejich dějin. S hermeneutickým způsobem výkladu však zároveň komparativistický model sdílí to, že v (historických) sociálních vědách není místo pro výklady sledovaných jevů ze (striktně platných) obecných zákonů.⁴

- 3 ZDENĚK VAŠÍČEK, *Archeologie, historie, minulost*, Praha 2006, s. 116–117. Je zde načrtnuto rozlišení „izofenomenologického přístupu“, při němž „pojednáváme o stejných jevech v různých časech“, a „přístupu izochronologického“, jenž pojednává „o různých jevech ve stejné době“. Vašíček toto rozlišení přebírá od H. M. Müllera-Karpeho.
- 4 Pozitivistický způsob výkladu je dále založen na principu metodologického monismu, tzn. přesvědčení o v principu jednotné vědní metodě, společné přírodním i humanitním vědám. Hermeneutické pojetí naopak vychází z principů metodologického dualismu, tzn. z přesvědčení o principiální odlišnosti metod přírodních a metod humanitních věd. Srov. CHRIS LORENZ,

Určitá obtíž, chceme-li Hrochovo programové přiklání se k nutnosti komparativními postupy „vysvětlit“, „pochopit“ či nalézt „kauzální souvislosti“ zařadit do Lorenzem načrtnutých tří typů dějepisného postupu, však spočívá v mnohoznačnosti užitých termínů. O (nomologickém) vysvětlení, resp. o „nomologickém vědění“ či o „pravidlech zkušenosti“ se mluví jak ve striktně formálně-logickém smyslu důsledně deduktivních a induktivních postupů, tak ve smyslu namnoze nerefektovaných běžných výkladů či (intuitivně) nabyvané (životní) zkušenosti. Právě tak o „rozumění“, resp. „pochopení“, se uvažuje jako o interpretativním porozumění intencionalitě jednání či „smyslu“ určité entity v nějakém sémiozi nadaném systému, také ale jako o (ideálně-typicky, teoreticky či narativně konstruovanému) porozumění „významu“ určitého jevu, události či situace v dílčích či obecnějších dějinných procesech (tzn. něčeho, co se „událo“, „proběhlo“ jak mimo aktérský záměr, tak vně nějakého sémiotického systému). Hroch se soustřeďuje na nalézání kauzálního propojení strukturovaných situací a jejich procesuálních proměn. Nejednou se tak přiklání k „vysvětlení“ v užším slova smyslu (spíše probablistickému než nomologickému). „Pochopení“, „(po) rozumění“ Hroch chápe namnoze ve výše uvedeném širším slova smyslu, tzn. nikoli (jen) jako k aktérské intencionalitě či sémiotickému smyslu zaměřenou hermeneutiku. Hrochovy postupy tak, rozumí se samo sebou, spadají pod Lorenzem pojmenovanou „třetí cestu“ komparativního vysvětlení. K tomu je však třeba dodat, že jsou-li pro Lorenze příkladem této „třetí cesty“ srovnávací studie Maxe Webera, směřující prvoplánově spíše k hledání svérázu jednotlivých „historických individuů“, cílí Miroslav Hroch svá komparativní studia prvořadě na nalézání obecnějších rysů dějinných změn a procesů a až v druhém plánu využívá komparativní metody k vysvětlení specifík konkrétních regionů, sociálních skupin či hnutí. V tomto smyslu se v jednotlivých výkladech více či méně blíží modelu dějepisného výkladu, který Lorenz označuje jako „pozitivistický“. Pod takto pojatý „pozitivismus“ by spadal i výklad opřený o marxistickou metodu. S ním se Hrochovy postupy prostupují tam, kde, jak je tomu v recenzované práci často, se pracuje s kategoriemi, jako je „zájem“ určitých sociálních skupin, „konflikt“ těchto zájmů, popř. substituční (například náboženské) artikulování těchto, v prvé řadě hospodářských či mocenských, „zájmů“.

Konstruktion der Vergangenheit. Eine Einführung in der Geschichtstheorie. Mit einem Vorwort von Jörn Rüsen, Köln-Weimar-Wien 1997, s. 65–67, 84–125, 231–233; ARTHUR C. DANTO, Historisches Erklären, historisches Verstehen und die Geschichtswissenschaft, in: Theorie der modernen Geschichtsschreibung, (ed.) Pierro Rossi, Frankfurt am Mein 1987, s. 27–56.

Analytický a holistický přístup; komparativní metoda a vědeckost v dějepisectví

Komparativní historická věda nemusí být nutně v Hrochově pojetí nenarativní. Přece však je rozhodně prvoraďe racionálně analytická a typologizující, vyprávějíci je až v řadě druhé. Miroslav Hroch v tomto smyslu cituje Jürgena Kocku a J.-G. Haupta, kteří mimo jiné soudí, že (tradičnímu) historikovi jde „především o postižení specifických proměn v čase, dává proto přednost vyprávění o tom, co bylo dříve a co později“. Dále historik vychází z toho, „že minulé události mohou být pochopeny jen ze svých bezprostředních souvislostí, zatímco komparativce má tendenci je z tohoto kontextu vyčlenit“ (s. 26). Toto „vyčlenění z kontextu“, dodávám, ale může zároveň znamenat vymanění se z potřeby vyprávět. To, že je v historické vědě místo pro racionální analýzu uznávají i narativní teoretici dějepisectví, jako jsou Ricoeur či nedávno Kuukkanen.⁵ Hrochovu komparativní historickou vědu lze blíže charakterizovat jejím dalším včleněním do Lorenzova výkladu o srovnávacím dějepisectví. Chris Lorenz rozlišuje ve srovnávacím proudu dějepisectví dva přístupy: „holistický“ a „analytický“. V prvním, holistickém, se „objekt“ komparace překrývá s představou zcela specifické (singulární) „souvztažnosti“, která „nemůže být beztržně rozčleněna na separátní prvky“, neboť by se tím vyrušilo to, co je považováno za badatelsky nejcennější, totiž svéráz kontextualit jednotlivých složek této souvztažnosti. Naše postupy jsou v tomto holistickém přístupu namnoze intuitivní, což je na škodu požadované vědecké soustavnosti. Holistická ambice vyvolává potřebu vyprávět, což by nebylo ve shodě s výše uvedeným Kockovým a Hauptovým pojetím komparativní historické vědy. Reflektované a badatelsky kontrolované uplatnění komparativní metody je tak možné především v rámci přístupu, jež Lorenz označuje jako „analytický“. V něm je „objekt“ studia dán jako „komplex separátních proměnných“. Soustavností definic objektů srovnání, explicitními a přesnými kritérii selekce a přesnou definicí posuzovaných proměnných se komparativní analytický přístup blíží některým přírodním vědám a *histoire*

- 5 PAUL RICOEUR, *Čas a vyprávění I. Zápletka a historické vyprávění*, Praha 2000, s. 270–319, zejména s. 287; JAN HORSKÝ, *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním. Úvahy o povaze, postupu a mezích historické vědy*, Praha 2009, s. 70–117; JOUNI-MATTI KUUKKANEN, *Why We need to Move From Truth-Functionality to Performativity in Historiography*, *History and Theory* 54/2015, s. 226–248; EUGEN ZELENÁK, *Two Versions of a Constructivist View of Historical Work*, *History and Theory* 54/2015, s. 209–225.
- 6 CH. LORENZ, *Konstruktion der Vergangenheit*, s. 238–239.

sérielle, avšak za cenu (někdy poměrně striktního) vyjímání sledovaných jevů z jejich sociokulturních a dějinných kontextů. Hrochovy komparativní rozborů obsažených v recenzované práci by šlo (téměř jednoznačně) přiřadit k Lorenzem pojednávanému „analytickému přístupu“. Neskrývám, že právě tento charakter Hrochovy studie je mi sympatický.

Nahodilé a nutné

Při (kauzálním) vysvětlení se výkladově spoléhá na určitou „nutnost“ průběhu procesů. Miroslav Hroch nejednou (implicitně) spoléhá na obecné rysy evropského vývoje a z této perspektivy klade otázku po příčinách případných nerovnoměrností. Vychází přitom kupříkladu z předpokladu, „že všechny evropské oblasti prožily zhruba stejné, resp. obdobné změny“. Rozdíl ve „vyspělosti“ těchto oblastí je tak možné studovat spíše jako rozdíl „v čase, kdy se tyto změny uskutečňovaly, a v tempu, jímž se uskutečňovaly“ (s. 72). Kauzalitu lze „komparativně ověřit“, říká Hroch stran „kauzality ve vztahu kapitalismus – kalvinismus“. Dokládá to příkladem anglických a nizozemských kapitalisticky podnikajících kupeckých vrstev, které se v 16. století přiklonily ke kalvinismu (s. 156). Nejedná se však o jednoznačnou a jednosměrně působící příčinnou vazbu, neboť, jak ihned zároveň upozorňuje v 5. kapitole, kde rozebírá důvody úspěchu reformace, jsou i případy, kdy kalvinismus uspěl v prostředí šlechty (Skotsko, Falc, jižní Francie, Uhry, Sedmíhradsko, Polsko). Zdá se tak, že „přesvědčivějším výkladem“ přijímání kalvinismu je to, že v něm příslušné vrstvy nalézaly náboženské zdůvodnění právě v odporu vůči zeměpánovi (s. 156). (Upozorňuji jen, že Hroch ve skutečnosti induktivně volí nejčastěji se vyskytující spojitost jevů jako zdůvodnění.) Hroch nadto nutnost zvažuje rozrůzněně vůči jednotlivým vrstvám sociokulturní dějinné skutečnosti. Panuje zde jistě rozsáhlá vrstva nahodilosti, kterou lze dějepiscky zvládat „pouhou narací, vyprávěním o tom, co se dělo kdesi na povrchu mohutného toku dějinných procesů“ (s. 299). O této nahodilosti dění komparativní metoda v Hrochově pojetí nevypovídá. V tom má mé plné sympatie. Jakmile přihlédneme k „mohutnému dějinnému procesu“, dostáváme se na úroveň, kde má jednak smysl aplikovat srovnávací metody, jednak na ní naléhavěji vystoupí otázka poměru mezi „nutností“ a „náhodou“. „Z nekonečného množství náhod, spontánních rozhodnutí a rutinních operací se rodily, utvářely historické procesy, jejichž součástí je to, čemu se někdy říká kolektivní jednání, a jejichž průběh mohla již jednotlivá náhoda ovlivnit jen okrajově,“ píše Hroch (s. 299). Poté je ale otázkou, zvažuje-li se kupříkladu role (nizozemských) kupců a dálkového obchodu při rozrůžňování charakteru evropských regionů, do jaké míry byla dynamika vztahů mezi centrem („jádrem“) a periferiemi „nutná“ (s. 107–113).

Hrochův způsob práce s kategorií „nutnosti“ není bez zajímavosti srovnat s tím, jak se s touto kategorií zachází kupříkladu v sémiotické evoluční biologii, o jejímž významném představiteli Antonu Markošovi jsem nedávno psal na stránkách tohoto časopisu. Pro způsob Hrochova historicko-vědního myšlení je patrně symptomatické, že by na nutnost dějinného vývoje možná spoléhal více, než spoléhá biosémiotik na nutnost v evoluci života. Charles Darwin se svou evoluční teorií uspěl, neboť podle Markoše přišel „s vysvětlením historickým, se vším, co k historii patří: nepředvídatelnost, neschopnost rozpoznat, kam se bude vývoj ubírat a kdy; neopakovatelnost; schopnost rozpoznat průběhy a trendy (tzn. interpretovat) pouze *ex post*“. Uplatnění historického výkladu znamená v Markošově pojetí spoléhání na (narativní) interpretativitu a sémiozi. To je sice již mimo hranice striktně empiricko-teoretického pojetí vědy, ale život takový výklad prostě vyžaduje. Anton Markoš říká, že „na historický proces však nemohou být uplatňovány bezčasové zákonitosti: ano, život je sedlinou historických kontingencí a mimo to, že je formován přírodním výběrem, má také schopnost paměti a interpretace pamatovaného, tzn. je kategorií historickou a sémiotickou, nikoli vědeckou“.⁷ Je ale třeba rozlišovat, zda uplatňujeme kategorii „nutnosti“ a „nahodilosti“ při výkladu celistvého procesu (jak veškerého dějinného vývoje, tak evoluce života vůbec), nebo při výkladu jednotlivých, třeba i zlomových situací, které v takovém procesu nastávaly. Markoš – zvolili-li jsme jeho postupy jako příklad pro porovnání biologické a dějepisné interpretace vývojové procesuality – by se patrně s Hrochem shodovali v tom, že v určitých situacích, v určité konfiguraci působících faktorů lze aplikovat vysvětlení, které spoléhá na jistou zákonitost či nutnost (přírodní výběr; vytváření cen určitého zboží; dopady industrializace na sociální skladbu). To ale ještě neznamená, že by bylo možné přisuzovat nutnost (nutný, zákonitý průběh) celému procesu vývoje života či lidské společnosti či alespoň průběhu jeho významných úseků. Stálo by do budoucna za podrobnější promyšlení, zda některé směry historicko-vědního bádání nespolehají na nutnost průběhu procesů (dějinných, evolučních) změn více, než tak činí (někteří) biologové ohledně změn v evoluci života. To, aby mi bylo dobře rozuměno, není vůči historické vědě míněno nikterak dehonestičně, nýbrž ryze analyticky.

7 ANTON MARKOŠ, *Co je nového v biologii. Vynálezaví obratlovci*, Praha 2015, s. 23, 26, 39; TÝŽ, *Evoluční tápání. Podoby planetárního životopisu*, Červený Kostelec 2016, s. 218.

Komparativní metoda, dějinné alternativy a kontrafaktuální analýza

V poslední, 10. kapitole se Miroslav Hroch vyslovuje k možnostem analyzovat alternativy dějinného vývoje. Kritizuje při tom tzv. kontrafaktuální historii mimo jiné pro upřílišněné prolínání fikce a reality v ní (s. 298). Otázku, „co by se stalo, kdyby...“, pokud je kladena v rámci pojetí dějin jako pouhého „sledu dějů“, považuje Hroch za „nehistorickou“ (s. 299). To ale v Hrochově pojetí nevyklučuje, že by kritická, o srovnávací metodu opřená analýza alternativ dějinných procesů nemohla být přínosná. „Ptát se po alternativách ke změnám struktury stejně jako po alternativách historických procesů vyžaduje již hlubší analýzu.“ (s. 300) Osobně bych na jedné straně nebyl vůči kontrafaktuální analýze jako takové až tak skeptický jako Hroch. Na straně druhé je třeba z Hrochova výkladu vyzdvihnout snahu odlišit různé badatelské kroky a rozdílné vrstvy zkoumané dějinné skutečnosti, při nichž a vůči nimž je otázka po alternativách, resp. možnostech dějinného vývoje různou měrou adekvátní. Možnost zvažovat alternativy je různá kupříkladu v závislosti na dějinném období, k němuž se vztahujeme. „Ludvíkova [tzn. Ludvika Jagellonského] smrt se udála v politickém systému, v němž dynamika náhody byla strukturálním prvkem, a proto mohla rozhodnout o směru dalšího vývoje středoevropského státního systému.“ (s. 300) Zároveň je „třeba zamyslet se nad tím, ve které rovině společenského vývoje se snažíme zjistit vývojové alternativy“ (s. 300).

Hroch zároveň rozlišuje „alternativu“ od „možnosti“. Jsou to pojmy, které se sice zčásti překrývají, avšak nejsou synonymické. „Tam, kde převažuje individuální úvaha a rozhodování o tom, co má člověk dělat, je vhodnější říci, že uvažuje o možnostech.“ „Možnost je vágnější, ale hlavní rozdíl vůči alternativě spočívá v tom, že směřuje do otevřené budoucnosti.“ (s. 308) Oproti tomu „alternativa je obvykle určována ve vztahu k něčemu konkrétnímu, co se stalo nebo co se děje. Tím už je dán předpoklad, že alternativy se sice budou vylučovat, ale zároveň budou ve vzájemném funkčním vztahu.“ (s. 308) Rozlišení alternativy a možnosti se zčásti překrývá s Hrochovým odlišováním posuzování dějinných alternativ, resp. možností, jsou-li viděny „očima tehdejších lidí“ a jsou-li viděny „očima historika“ (s. 302). „Kategorie možnosti navíc navozuje spíše úvahu o vztahu současnosti a budoucnosti, tedy je pravděpodobně vhodnější ji užívat při pohledu ‚kupředu‘ ve směru pohybu času,“ takže by se Hrochův pojem „možnosti“ zčásti mohl překrývat s Koselleckovou analytickou i metahistorickou kategorií „horizontu očekávání“,⁸ „kdežto termín alternativa

8 REINHART KOSELLECK, *Moderne Sozialgeschichte und historische Zeiten*, in: *Theorie der modernen Geschichtsschreibung*, (ed.) Pierro Rossi, Frankfurt am Main 1987, s. 173–190; TÝŽ,

se lépe hodí při pohledu zpět do minulosti a při hodnocení minulých událostí“ (s. 399).

Za přínosné Hroch považuje klást otázku po alternativách tam, kde „analyzujeme rozcestí, na nichž se rozhodovalo o dalším vývoji či spíše o podobě dalšího směřování určité země, regionu, ba i celé Evropy“ (s. 310); v případech, jako je například reconquista, „lze o alternativách uvažovat a diskutovat, ovšem alternativy budou formulovány jen velmi obecně, spíše budou mít povahu teoretické možnosti. Procesy, které se prosadily, zde objasňujeme s poukazem na to, co se teoreticky stát mohlo, ale nestalo.“ (s. 310) V jistém smyslu je ale s tímto stanoviskem v napětí to, co se píše o kus dál: „Sporné je“ užití analýzy alternativ a možností „tam, kde se cestou komparativního přístupu pokoušíme objasnit či hodnotit to, co se stalo, na základě komparace s tím, co se pouze teoreticky stát mohlo, ale nestalo. Tam se opět dostáváme na půdu tak zvané kontrafaktuální historie, která zasahuje již příliš daleko od analýzy historické reality.“ (s. 311) Chceme-li však „procesy, které se prosadily“, objasnit „poukazem na to, co se teoreticky stát mohlo, ale nestalo“, což má Hroch za produktivní, nevyhneme se přece tomu, že tak budeme činit „na základě komparace s tím, co se pouze teoreticky stát mohlo, ale nestalo“, což by Hroch kritizoval již jako nevhodnou kontrafaktuální analýzu.

Určité napětí, které se zdá být přítomno v Hrochově výkladu, lze (kromě toho, že se v literatuře termín „kontrafaktuální“ užívá mnohoznačně) vysvětlit také tím, že v Hrochově perspektivě je patrně významné to, zda určitý dějinný proces, který se reálně odvíjel (reconquista, reformace), srovnáváme s jinými, alespoň zčásti analogickými procesy, které rovněž dějinně proběhly na jiném místě či v jiném čase (například jiné příklady snah o znovudobytí území; středověká heretická hnutí), nebo zda je srovnáváme s abstraktními, teoreticky konstruovanými modely těchto procesů. Takovéto komparování s modely procesů, které však nelze empiricky doložit, jako reálně dějinné, by jistě šlo kritizovat za přílišnou „kontrafaktuálnost“. Zároveň by je bylo možné označit za – viděno weberovsky – poměřování reálného dějinného procesu s jeho ideálním typem. Záleží patrně na tom, zda jsou takovéto modely výsledkem kultivované teoretické analýzy nebo jen (coby jakési kvazi-modely) beletristické imaginace.

Dále se Miroslav Hroch liší od některých klasiků typu Maxe Webera, o jehož autoritu se dnes kontrafaktuální historie také opírá, v pohledu na kauzální souvislosti v dějinných procesech. Hroch by patrně dával při hledání kauzality

Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten, Frankfurt am Main 2000, s. 349–375; PAUL RICOEUR, *Čas a vyprávění III. Vyprávěný čas*, Praha 2007, s. 295–309. Na počátku novověku došlo k výrazné restrukturaaci „horizontu očekávání“, který se mentálně otevřel změně.

větší prostor induktivnímu zobecnění, než Weber, jenž má na zřeteli prvořadě vždy ryze singulární kauzalitu. Stanovit podobu takovéto singulární kauzality se ale ve Weberově pojetí neobejde bez určité kontrafaktuální analýzy. Weber říká, že při hledání ryze svěbytných příčinných souvislostí jednu nebo více komponent skutečného průběhu událostí (určitého procesu) myslíme jako pozměněnou a ptáme se, zda by se za takto myšlenkově pozměněných podmínek události (a následně procesuální změny) vyvíjely stejně, jak tomu bylo ve skutečnosti, nebo jinak. Docházíme-li k závěru, že stejně, nejeví se nám ona komponenta skutečného děje, kterou jsme myšlenkově pozměnili, pro průběh událostí významná. Usoudíme-li na základně našich hodnotových soudů a dějinných znalostí (včetně mimo jiné komparativními studii nabytého „nomologického vědění“), že jinak, pak máme tendenci oné virtuálně (kontrafaktuálně) pozměněné komponentě připisovat dějinně kauzální význam. Touto cestou se může ustanovovat význam určité události (to, že je, jak říká Rickert, „historickým centrem“, či v terminologii Havelkové „centrem symbolickým“ – „symbolickým centrem“ může být například „Bílá hora“).⁹

Jako příklad možného zvažování dějinných alternativ Hroch uvádí český pobělohorský vývoj. „Otázka alternativ vývoje české společnosti ze 16. do 17. století přestala být [tzn. pro nynější dějepisce] zajímavá především proto, že se Bílá hora a po ní následující vláda Habsburků líčí jako nutná danost bez alternativ. Děje se tak proto, že se zpochybňuje obraz pobělohorské společnosti jako společnosti, která po období slibného rozvoje v 16. století v důsledku Bílé hory stagnovala.“ (s. 305) Hroch uvažuje o tom, že „vítězství protestantů nemuselo vést k vyhnání katolíků“, přičemž tuto toleranci by nemusel ohrozit ani kalvinismus dvora Fridricha Falckého. Zároveň by ale „politicky vítězství [tzn. protestantů] otevřelo cestu k posílení moci stavů a nabízí se až příliš lákavá paralela s polskou šlechtickou ‚Republikou‘, kterou rozvracely egoistické zájmy šlechty, obsahovala stavovská konfederace čtyř zemí Koruny prvky ukazující tímto směrem?“ (s. 307)

Pro srovnání uvedme, že v perspektivě (evangelické) filozofie českých dějin, tak jak ji kupříkladu koncipuje Božena Komárková, představuje Bílá hora také

9 MAX WEBER, *Schriften zur Wissenschaftslehre*, (ed.) Michael Sukale, Stuttgart 1991, s. 111, 114–115; CH. LORENZ, *Konstruktion der Vergangenheit*, s. 189–191; P. RICOEUR, *Čas a vyprávění I*, s. 257–270; MILOŠ HAVELKA, *Dějiny a smysl. Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“*, Praha 2001, s. 12–18; ALEXANDER DEMANDT, *Kontrafaktische Geschichte*, in: *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, (ed.) Stefan Jordan, Stuttgart 2002, s. 190–193; J. HORSKÝ, *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním*, s. 79–88; ELAZAR WEINRYB, *Historiographic Counterfactuals*, in: *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*, (ed.) Aviezer Tucker, Oxford–Chichester 2009, s. 109–119.

zlom, jenž zastavil vývoj, jehož prostřednictvím by se české země mohly dobrat k politickému systému blízkému anglosaské parlamentní demokracii. „Za Rudolfa II. se zásada svobody svědomí vůči panovníkovi stala zemským zákonem, v Evropě tehdy jedinečným, protože byla přiznána nejen svobodným stavům, ale i poddanému lidu.“ Komárková k tomu dodává, že „vývoj ke svobodě víry byl u nás krátce nato zvrácen, ale jinde postoupil dál“. Uvádí příklad Anglie a Severní Ameriky a podotýká, že „kdyby nám zaklíněnost do mocenských tlaků v našem geografickém postavení dopřála větší volnost vývoje ve směru domácích trendů, mohly podobné motivy také u nás vést k analogickému vývoji“.¹⁰

Při hypotetickém zvažování těchto možností je ale třeba mít na paměti, že samotné doložení přítomnosti určité ideje (či hodnoty, jako je například princip svobody svědomí) v určitém sociokulturním poli ještě není zjištěním toho, jak takováto idea v daném poli působí. To, jakou měrou bude „idea“ s to ovládnout „látku“ a nakolik „látka“ bude mít vliv na „ideu“, jak by řekli starší klasikové Troeltschova ražení, či jakou formativní schopnost bude daná idea v příslušném poli vykazovat, závisí bezesporu na řadě faktorů. Namátkou jako příklad takovýchto faktorů uveďme možnost organického začlenění této ideje; do dosavadní myšlenkové tradice dané společnosti; počet a sociální postavení stoupenců této ideje propojitelnost (a případy skutečného provazování) ideje s postoji, které představují mocenské či hospodářské zájmy. Rekneme hypoteticky, že by na Bílé hoře zvítězili protestanté. Předpokládejme, že by v návaznosti na to nedošlo k odchodu elit z řad evangelické šlechty a měšťanstva do exilu, nedošlo by patrně ani k oslabení drobné šlechty a měšťanstva, což by mělo i vliv na sociální původ české inteligence 18. a 19. století (řečeno v návaznosti na Hrochovu typologii na s. 285–312), možná by nedošlo ani k národnímu obrozeneckému hnutí, neboť by bylo nadbytečné, pokud by osvěcenská posilování státu nemělo tak jako tak germanizační důsledky. Znamenalo by to ale opravdu, že by se česká společnost vyvíjela analogicky s anglickou či nizozemskou směrem k anglosaskému modelu demokratické kontroly moci?

Lze nalézt argumenty jak pro kladnou, tak pro zápornou odpověď. Prvky „demokratické svobody a rovnosti“ shledává Ernst Troeltsch už na Táboře, František Hrubý poukazuje na příklady z 16. století, kdy některé moravské vrchnosti dávají poddaným možnost rozhodnout o konfesijní orientaci farností v jejich vsích a odkazuje, podobně jako Komárková, na to, jak se moravské stavy na zemském

10 BOŽENA KOMÁRKOVÁ, *Česká otázka v průběhu století (tři poznámky)*, in: Miloš Havelka (ed.), *Spor o smysl českých dějin, díl 2: 1938–1989. Posuny a akcenty české otázky*, Praha 2006, s. 482–508, zde s. 496.

sněmu úspěšně odvolávaly proti Ferdinandovi I. na princip svobody víry, jež je darem božím, a tudíž k ní nelze nikoho silou nutit. Zároveň ale tytéž moravské (a později i české) evangelické vrchnosti začaly pro svá panství vydávat církevní či náboženské řády (první je doložen v roce 1558), v nichž na území svých dominií uplatňovaly, jak upozorňuje Hrubý, tentýž princip jako říšská knížata pro jednotlivé země, tzn. luterský princip zemských církví, jež se s anglosaským, spíše s kalvinismem spojeným pojetím demokracie spíše mívá. Nadto tyto náboženské řády byly pouhou paralelou tzv. „selských řádů“ či „selských artikulí“, které české i moravské vrchnosti pro svá panství hojně vydávaly již v 16. století a kterými, jak upozorňuje kupříkladu Kamil Krofta a Eduard Maur, již dlouho před Bílou horou zaváděly právní normy (souhlas se sňatkem poddaných, s jejich vystěhováním z panství atd.), které byly v pobělohorských podmínkách využity ke znevolnění. Nadto je otázkou, zda, i kdyby na Bílé hoře zvítězili protestanté a za předpokladu, že by následně tak jako tak proběhla třicetiletá válka, by byla po roce 1648 ona idea svobody svědomí silnějším faktorem, než byly k zavádění nevolnického robotního velkostatku působící demografické a ekonomické faktory (depopulace českých zemí, nástup agrární krize, jak na ně upozorňují Kamil Krofta či soustavněji Eduard Maur).¹¹

Dostáváme se tak i prostřednictvím diskuse o kontrafaktuální analýze k otázce, zda lze při uplatnění komparativní metody „určitou regularitu kauzálně interpretovat“ (Chris Lorenz)? Miroslav Hroch by na ni odpovídal v zásadě kladně. Má za to, že by badatelé měli „hledat příčinné souvislosti“ (s. 11). Podle mého však není možné uvedenou otázku jednoznačně zodpovědět. Odpověď na ni je nadto závislá na paradigmatu historické vědy, v němž se pohybujeme. Kromě toho zde je také problém tzv. „konkurujících kauzalit“. Nejen při zjišťování souvislostí (či „příčin“) rozdílného vývoje selských a poddanských poměrů v jednotlivých oblastech Evropy v raném novověku (s. 94–106), ale i při využití výsledků těchto komparativních analýz je pro zvažování alternativ (pro kontrafaktuální interpretaci) českého pobělohorského vývoje důležité, zda „kontrastní skupinou“ případů, s nimiž budu český příklad srovnávat, budou kupříkladu společnosti, v nichž uspěla reformace (včetně specifického sklonu k uznání svobody vyznání), nebo pro nás budou „kontrastní

11 ERNST TROELTSCH, *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*, Tübingen 1912, 1994², s. 401–410, 965–986; FRANTIŠEK HRUBÝ, *Luterství a kalvinismus na Moravě před Bílou horou*, *Český časopis historický* 40/1934, s. 265–309; 41/1935, s. 1–49, 247–258; KAMIL KROFTA *Dějiny selského stavu*, Praha 1949, s. 87–286; EDUARD MAUR *Gutsherrschaft und zweite Leibeigenschaft in Böhmen. Studien zur Wirtschafts-, Sozial und Bevölkerungsgeschichte (14.–18. Jahrhundert)*, Wien-München 2001, s. 100–214.

skupinou“ společnosti, které si byly s českou společností blízké co do svého místa v evropském obchodě s obilím a ve vývoji poddanských práv (Hroch ukazuje, že české země z této komparativní perspektivy viděno nevykazují všechny určující znaky zemí raněnovověkého nevolnictví, s. 14). Získáme tak dva konkurující si výklady (kauzální podmíněnosti či interpretace souvislosti), a můžeme tak dojít i ke dvěma konkurujícím si závěrům kontrafaktuální analýzy. Co si s tím počít? Stoupenci výše zmíněného „pozitivistického“ způsobu dějepisného výkladu by patrně měli za to, že problém spočívá v tom, že do jednotlivých komparativních studií byly zahrnuty vždy poměrně malé vzorky (srovnáváno bylo vždy jen několik oblastí). Problém „konkurujících si kauzalit“ by se dal podle nich eliminovat tím, že by se porovnávalo větší množství případů (indukce při stanovování kauzální souvislosti by byla hodnotnější). Jiní autoři by měli za to, že ony uvažované modely chování nemají jednu jednoznačně působící příčinu, nýbrž že se vyskytují v několika specifických konfiguracích dalších jevů (působících faktorů), které mohou vytvářet několik svěbytných typů kauzálního zřetězení. Stoupenci „hermeneutického“ způsobu dějepisného vysvětlení by měli za to, že nemá smysl uvažovat o kauzalitě, nýbrž že komparativní studie mohou poskytnout pouze specifický kontext analogických případů, v němž je možné studovanému jevu lépe porozumět buď v tom, čím je svérázný, specifický, nebo v tom, co má společného s jinými případy. To lze použít i při analýze alternativ (při kontrafaktuální analýze). Také v rámci oné Lorenzem uvažované „třetí cesty“, tzn. komparativního způsobu historicko–vědního vysvětlení, by se připouštělo, že srovnávací studie nutně neodkrývají souvislosti kauzální, nýbrž souvislosti funkcionální.¹²

Příklady Hrochových rozborů

Miroslav Hroch věnuje v recenzované práci pozornost komparativnímu vymezení Evropy, odlišení jednotlivých evropských (makro)regionů místo národů v dějinách Evropy, reformaci, povaze národních hnutí, dále pak nerovnoměrnosti vývoje evropských regionů, sociálnímu původu evropské inteligence a již zmíněné problematice dějinných alternativ. V následujícím textu se budu věnovat jen několika vybraným příkladům Hrochových postupů a závěrů. Vynechávám kupříkladu problematiku národních hnutí, neboť je v souvislosti s Hrochovým historiografickým dílem již hojně rozebírána. Vzhledem k současným debatám o evropské identitě a evropských hodnotách zasluhuje zmínku Hrochovo kom-

12 CH. LORENZ, *Konstruktion der Vergangenheit*, Köln 1997, s. 235, 256.

parativní vymezení Evropy vůči jiným oblastem a kulturám. Jako jeden z původně evropských rysů má kupříkladu „touhu cílevědomě zlepšovat podmínky pozemského života“, kořenicí v humanismu a renesanci (s. 46). Zároveň Hroch komparativně odlišuje i evropský „Západ“ a „Východ“. Kromě tradičněji uváděných rysů Západu (lenní systém a systém stavovského zastoupení, samosprávná města) či Východu (caesaropapismus) uvádí Hroch také to, že na Západě se na rozdíl od východní pravoslavné Evropy vyvinula již ve středověku racionální teologie a že západní heretická hnutí přešla na rozdíl od těch východních v reformaci (s. 49–50). Nabízí se tak možnost promyslet v návaznosti jak na starší Weberovy či Troeltschovy studie, tak z novějších prací například na studie Jean-Claude Schmitta otázku již středověkého původu západního racionalismu.

Ve třetí kapitole, týkající se nerovnoměrnosti evropského vývoje, Hroch mimo jiné dochází k závěru, že nelze „z ekonomické vyspělosti automaticky odvozovat absolutní, všechny sféry života určující protiklad mezi vyspělostí a zaostalostí“ (s. 93). Vyslovuje se tak s odkazem na vysokou úroveň kultury, školství a humanitní vzdělanosti ve středoevropské oblasti v 19. století. Do souvislosti s tím lze dát i závěry, které se týkají role vzdělání v národních hnutích a typologie původu inteligence v jednotlivých evropských společnostech, jež je nastíněna v 9. kapitole. Hroch zde klade „otázku po sociálním zakotvení inteligence“, jež je významná v souvislosti s „problematikou modernizace státu, počátku občanské společnosti a národních hnutí“ (s. 287), ale – lze dodat – do určité míry i z hlediska povahy vědeckého a akademického prostředí v jednotlivých oblastech Evropy a z hlediska role, jakou má v té které evropské společnosti expertní, odborně kvalifikovaný názor. Odlišuje pět typů původu inteligence (viděno z časového horizontu národních hnutí 19. století): Inteligence pochází „z příslušníků vládnoucích a akademických elit“ (Anglie, Francie, Švédsko, Dánsko); je „převážně spjata se šlechtickým prostředím“ (například polské a maďarské národní hnutí); pochází z řad úřednictva a buržoazie bez přímé vazby na politickou moc (norský a řecký příklad); „z provincionálního, ale nikoli výlučně vesnického prostředí“, přičemž „někdy byl výraznější podíl řemeslníků (Češi), jindy evangelických pastorů (Slováci, Finové)“; konečně pochází převážně z venkovského prostředí (případ Litevců, Lotyšů, Makedonců, Estonců, Slovinců a Rusínů) (s. 291). K prvému typu by patrně bylo možné přiřadit německé *Bildungsbürgertum*.

V návaznosti na tuto typologii chce Hroch „srovnat, v čem sociální prostředí, z něhož inteligence vyrůstala, utvářelo a ovlivňovalo její vnímání veřejného života a její národní aktivitu“ (s. 294). Pro nás zde může být zajímavá Hrochova charakteristika české inteligence, které připisuje „plebejský původ“ (v tom ale není sama). Ten znamenal sklon k provincionalismu, rovnostářství a k akcentaci sociálního citění. Tím se česká inteligence národního hnutí kupříkladu liší

od norské či polské (polská národně orientovaná inteligence se nesblížila tak s lidovými vrstvami). „Plebejský původ“ se promítl i do povahy historického vědomí (s. 294–295). Hroch zároveň upozorňuje, že termínu „plebejský původ“ neužívá „jako hodnotící nálepky, ale jako typologického zařazení“ (s. 296). Nejde o dehonestaci, nýbrž o analýzu, jaké (kvůli tomuto rozboru potencionálně lépe překonatelné) důsledky může (až doposavad) mít „lidový původ“ české inteligence. Jen letmý pohled na současné akademické vrstvy v Evropě ukáže, že dějinný původ těchto vrstev v jednotlivých evropských společnostech dodnes určuje mentalitní rysy a postavení inteligence v různých zemích: například nápadně větší otevřenost kupříkladu norského akademického prostředí světu než prostředí českého; polský vysokoškolský profesor se ve společnosti patrně dodnes těší větší vážnosti než český. To jsou ale jen mé intuitivní názory. Podstatné je se ptát, zda se opravdu liší (kvůli sociálnímu původu) povaha a smýšlení inteligence, nebo zda se liší způsob, jímž to které sociální prostředí inteligenci vnímá, důvěřuje jí? Tímto směrem by se mohly ubírat další komparativní analýzy.

Úskalí užívání srovnávacích metod

Kromě výše uvedených problémů spojených s dekontextualizací porovnávaných „objektů“ lze uvést i další úskalí komparativních studií. Určité noetické problémy lze kupříkladu shledat při samotné definici „objektů“ komparace, resp. při úvaze o ontickém statusu těchto „objektů“. Když totiž definujeme „objekty“ komparace, užíváme, weberovsky viděno,¹³ namnoze obecných pojmů (ideálních typů), jejichž instrumentalizací při selekci jevů, které považujeme za podoby (konkrétní případy) studovaných a porovnávaných „objektů“, můžeme do obrazu těchto „objektů“ vnést určité obecné schéma. Musíme být tudíž opatrní, když vyhodnocujeme výsledky komparace, abychom odlišili skutečné, komparací zjištěné shody (popřípadě rozdíly) od těch společných rysů studovaných „objektů“, které jsme do jejich obrazu vnesli sami použitými pojmy coby nástroji poznání (selekcce, třídění). Tato obtíž se zajisté netýká (stejnou měrou) všech „objektů“ komparací. Nelze jí ale čelit pouze spoléháním na aposteriorní původ (badatelských) pojmů, tak jak se k tomu kloní Hroch (s. 15): „Minulou skutečnost nelze zachytit

13 MAX WEBER, *Metodologie, sociologie a politika*, (ed.) Miloš Havelka, Praha 1998, s. 43–52; HANS-PETER MÜLLER, STEFFEN SIGMUND (edd.), *Max Weber Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*, Stuttgart-Weimar 2014, s. 63–66. Podrobněji argumentuji v JAN HORSKÝ, *Pojem*, in: *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*, (ed.) Lucie Storchová, Praha 2014, s. 51–60.

jinak než ve slovech, pojmech, jejichž definice se často rozcházejí. Přitom vždy platí, že rozhodující je realita, kdežto pojmy nejsou totéž co skutečnost, ale jen slova, přesněji řečeno obecné termíny, jimiž se skutečnost snažíme více či méně úspěšně uchopit.“ Lze totiž namítnout, že vztah mezi pojmy (popřípadě jazykem) a skutečností je složitější. Přínejmenším zde vyvstává otázka, k jaké vrstvě, rovině či segmentu (sociokulturní) skutečnosti se vztahujeme, či jaká je vazba mezi našimi badatelskými pojmy a pojmy, které užívali dějinní aktéři.

Miroslav Hroch v recenzované práci často pracuje s takovými objekty komparace, které jsou vymezeny geograficky. Kupříkladu se spoléhá na jejich environmentálně-geografickou vymezenost (Braudelem odlišené oblasti agrárního vývoje oddělené severní hranicí pěstování oliv a severní hranicí pěstování vína; s. 55, 96), na jejich ekonomicko-geografické vymezení (teorie „jádra“ a „periferií“, s. 84–86 a 108–109) či kombinuje přirozené geografické hranice s hranicemi konfesními nebo politickými (při vymezení šesti evropských „makroregionů“: západního, severního, jižního, původně ortodoxního na jihovýchodě, slovanského východního pravoslavného a tzv. „střední Evropy“, s. 52–57). V takovýchto případech je konstitutivní role jak aktérských, tak badatelských pojmů vskutku většinou slabší či méně nápadná, takže by bylo možné si vystačit se svrchu citovaným Hrochovým míněním. Kategorie „střední Evropy“ by zde byla výjimkou potvrzující pravidlo. Avšak jinak je tomu u objektů komparace, které byly či jsou politickými či konfesními celky, a ještě více u „objektů“ rázu národních hnutí. Zde bude již konstitutivní role pojmů nápadně vystupovat a bude zde naléhavěji platit Koselleckovo mínění, že (zejména aktérské) pojmy jsou současně indikátory i faktory (sociální) skutečnosti,¹⁴ což znovu nastoluje výše zmíněnou otázku formativní role idejí. Nutno uznat, že Hroch má pravdu v tom, že se otázkám noetické či sociálně-ontologické role pojmů (idejí) může vyhnout tím, že studuje především - takříkajíc – „vnější“ souvislosti sociálních jevů. Nelze je ale eliminovat zcela.

Můžeme si kupříkladu představit, že v několika různých sociokulturních polích mohou být stejným způsobem na sebe vzájemně orientovány dva (či více) typy sociálního jednání (hodnotových vazeb, postojů), aniž by to vyžadovalo, aby tato pole byla ve své celistvosti shodně strukturována. Obdoby takovýchto konfigurací jednání (hodnotových vazeb, postojů) ve srovnávaných sociokulturních polích tak (nutně) nemusí znamenat analogii těchto polí jako takových. Tyto konfigurace mohou zůstat nezjevné, dokud nejsou „uchopeny“ nějakým pojmem, a to buď současníky, aktéry, nebo *ex post* badateli: kupříkladu pojmem „profanace,

14 R. KOSELLECK, *Vergangene Zukunft*, s. 349–350; STEFAN JORDAN, *Theorien und Methoden in der Geschichtswissenschaft*, Paderborn-München-Wien-Zürich 2009, s. 125.

resp. odmagičtění svátostí“, „vlastenectví“, resp. „proevropské naladění vzdělaných vrstev“. Toto jejich pojmové uchopení je konstitutivní přinejmenším potud, že v aktérské rovině může ono pojmenování potencovat určité rysy takto konfigurovaných jednání (hodnotových vazeb, postojů), v badatelské rovině pak pojmové uchopení ohraničí „objekt“ oproti zbývajícím, zčásti uspořádaným, zčásti chaotickým sociokulturním jevům. Budeme-li následně „společnost“ pojímat jako určitou konfiguraci skupin (metaforicky řečeno: „konfederaci minorit“), nikoli jako organicky propojený strukturovaný celek, je otázkou, jaký je poměr mezi srovnáním těchto specifických konfigurací jednání (hodnotových vazeb, postojů) v jednotlivých, vybraných „společnostech“ a srovnáním celých těchto „společností“? Kladením této otázky však rozhodně neříkám, že si Hroch není tohoto rozdílu vědom, nebo že se jeho znalost nepromítá do postupů. Při studiu nerovnoměrnosti evropského vývoje vychází například z toho, že „je obtížné určit jakousi komplexní ‚celospolečenskou vyspělost‘“ (s. 72), a uvádí vesměs ekonomická kritéria vyspělosti s plným vědomím určitého redukcionismu jejich uplatnění (s. 77–80).

Jiný problém je spojen s otázkou autonomie či svébytnosti vývoje porovnávaných dějinných situací či procesuálních změn. U jevů, u nichž je jejich zásadním rozměrem intencionalita jednání, může významnou roli sehrát vědomé uplatnění určitých modelů, známých odjinud. Příkladem z výkladů zahrnutých do recenzované práce může být zavádění robotních velkostatků (s. 103) či ovlivnění Francouzskou revolucí (s. 222). Otázkou však je, nakolik to, že se určitý model prosadil (zavedení poddanské roboty na vrchnostenských velkostatech), může vypovídat o tom, že společnost, do níž byl tento model zaveden, byla v principu stejně strukturována, působil v ní v zásadě shodný svazek faktorů, jako ve společnosti, odkud byl tento model převzat jako vzor. Jinak řečeno, je zde otázka tvárnosti sociokulturního pole či toho, že toto pole je vždy otevřeno více modelům řešení. To nás vrací zpět k výše uvedené problematice dějinných alternativ. Aplikovatelnost určitého modelu řešení v různých společnostech (sociokulturních polích) tak nemusí znamenat jejich strukturální schodu (znamená jen, weberovsky řečeno, že v nich byla shodná šance daný model uplatnit), a tudíž ani neznamená, že by tyto společnosti k příslušnému modelu musely nutně dospět vnitřní dynamikou svého vývoje. Nynější česká společnost (uveďme to jako aktualizující příklad) je výrazně formována protievropskou rétorikou většiny politické reprezentace a médií. To ale neznamená, že toutéž českou společností nebylo před časem, kdy se s tímto antiunionním diskurzem začalo, „průchozí“ i jiné řešení, tzn. diskurz výrazně vlídnější vůči Evropské unii, který mohl českou společnost formovat jinak.

Příklad střední Evropy

Vrátíme-li se k příkladu „střední Evropy“ (s. 58–68), můžeme na něm ukázat komplikovanost řešení otázky konstitutivní role pojmů v aktérské i badatelské rovině. „Pro vymezení makroregionu – v tom je zásadní rozdíl od pospolitosti typu národ, třída či stát – je důležité, ale nikoli rozhodující, zda si jeho obyvatelé uvědomovali jeho existenci. Region může tedy být entitou ‚o sobě‘ a má jen druhotný význam, jak se badatelé dohodnou o jeho pojmenování,“ říká Miroslav Hroch na úvod výkladu o střední Evropě (s. 59). Lze však namítnout (a připouští to samozřejmě i Hroch), že střední Evropa není (makro)regionem, jenž by existoval „o sobě“. Pro mnohé má „vymyšlený charakter (...) také i dnes sporný pojem *střední Evropa*. Tento prostor nikdy neexistoval jako skutečný nebo závazný celek.“¹⁵ Zároveň můžeme říci, že badatelský termín označující (makro)region je sice z epistemologického hlediska libovolný (arbitrární by patrně již nebyl pojem, k němuž tento termín odkazuje), z hlediska dějepisné praxe se ale často volí termín (a snad i pojem), který je přebírán z jazyka pramenů (mnohdy nereflektovaně včetně jeho začlenění do řady narativů – „mýtus střední Evropy“). To však nevylučuje, že tento termín/pojem může být nástrojem badatelské konstrukce „objektu“ komparace.

Geograficky by Hroch vymezoval střední Evropu jako „území ležící mezi Alpami a pobřežím Baltu, mezi někdejší římskou hranicí na Rýně a východním pravoslavím“ (s. 56). Od bitvy u Moháče byla s tímto územím těsně spojena i uherská oblast, zatímco Polsko od uzavření lublinské unie s Litvou začalo spíše jen prostředkovat mezi střední Evropou a Východem (s. 60). Střední Evropa se vyznačovala „převahou německé kultury“ (s. 62). „Poslední třetina 16. století byla počátkem konce střední Evropy“ (s. 65). Tehdy začala dominovat německá politika a „vytratila se převaha německé kultury (s. 65). Pojmem se *Mittleuropa* stávala až od počátku 18. století. Byť se koncem 19. století začala rozpadat, „zachovala se však střední Evropa jako místo paměti a díky tomu se mohl (...) zrodit mýtus střední Evropy“ (s. 67). „Přežívá však nejen středoevropský mýtus ale také řada stereotypů, postojů, pověr i podnětů, které s ním byly spojeny“ (s. 67). Hroch návazně uvádí charakteristiky, jež lze označit povětšinou jako mentální rysy (východní) střední Evropy: slabý mimoevropský obzor většiny populace, konfesní pluralita (jež mohla znamenat jak náboženskou toleranci, tak vlažnost), „rozkolísané koordináty státnosti“, „stereotypní obraz východního nepřítel“, „zvýšená vnímavost k etnické různorodosti“ (tzn. „zejména nedůvěra

15 MILOŠ HAVELKA, *Ideje – dějiny – společnost. Studie k historické sociologii vědění*, Brno 2010, s. 196–216, zde s. 200.

k cizincům“) a „kulturní polycentrismus“ (s. 67). To jsou vskutku charakteristiky, které lze připsat (makro)regionu „o sobě“ (konstruovanému jako „objekt komparace badatelem), aniž by k tomu bylo potřeba, aby byl konstituován i pojmem sdíleným aktéry.

Z hlediska komparativní historické vědy je ale možné učinit ještě následující poznámky:

1) Vymezíme-li střední Evropu jako území mezi Alpami a Baltem a mezi Rýnem a hranicí s pravoslavným světem, pak lze nalézt přinejmenším dvě linie, které toto území ještě rozdělují: Hajnalova linie Petrohrad–Terst (prochází zhruba po rakousko-maďarské a moravsko-slovenské hranici), oddělující dva základní typy historického utváření rodiny (severozápadní a jihovýchodní), která od sebe odděluje dva odlišné způsoby strukturace rodiny (domácnosti), dostupnosti sňatků, populačního chování a zčásti i genderových vztahů.¹⁶ Mimoto se jedná o linii oddělující od zbytku Evropy oblast novověkého nevolnictví (tzv. oblast „na východ od Labe“ či oblast *Gutsherrschaft*, s. 94–106), která se vyznačovala nejen raně novověkým zaváděním velkých poddanských robot, ale i zhoršením majetkového práva poddaných a omezením selské samosprávy. Tato linie se v zásadě kryje s pozdějším průběhem železné opony. Obě tyto dělicí linie zakládají jistou sociálněpsychologickou či sociokulturní odlišnost fungování institucí, sociálního jednání a chování lidí na jedné a na druhé straně od nich. Na místě je tak otázka, zda bychom našli obdobné dělicí linie alespoň v některém z ostatních pěti Hrochem komparativně zvažovaných makroregionů, tedy zda výskyt uvedených dělicích linií na středoevropském území nenarušuje konstrukci pojmu „střední Evropy“ jako jednoho z šesti „objektů“ komparace (jednoho z šesti makroregionů)?

2) Ukazuje se vhodnost pojetí „společnosti“ (*Gesellschaft*) jako konfigurace skupin a jejich zájmů na rozdíl od „společenství“ či „pospolitosti“ (*Gemeinschaft*) coby organičtější (hodnotově, emotivně, etnický apod.) propojené (velké) sociální skupiny. Některé pospolitosti mohou být těsněji vázány na geografický či sociální prostor, jiné (například literární společenství, popřípadě „Středoevropané“) mohou fungovat „na dálku“. Podstatné je, že v jednom a též sociokulturním prostoru (v jedné „společnosti“) může být funkčních více „pospolitostí“ a tyto pospolitosti se mohou při četných sociálních interakcích jedinců a skupin navzájem prostupovat. „Společnost“ střední Evropy či Rakouska(Uherska), popřípadě

16 JOSEF EHMER, MICHAEL MITTERAUER (edd.), *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*, Wien-Köln-Graz 1986; MICHAEL MITTERAUER, *Historisch-anthropologisches Familienforschung. Fragesellungen und Zugangsweisen*, Wien-Köln 1990.

prvorepublikového Československa může být v některých svých dějinných obdobích instruktivní ukázkou tohoto hodnotového a světonázorového, etnického, konfesijního či sociálního prostupování a interagování, právě tak jako může být i ukázkou toho, jaké důsledky má, když se některá ze zájmových skupin pokusí formativní principy své „pospolitosti“ prosadit jako základní, ne-li jediné, vylučné formativní principy celé „společnosti“ (rekatolizace, integrální nacionalismus a nacismus, bolševismus). Z metodologického hlediska je možné poznamenat, že této konfigurativně-skladebné povahy „společnosti“ si všimneme snáze a lépe, zvolíme-li výše uvedený analytický přístup. Holistický přístup naopak intuitivně a implicitně tíhne k tomu, že studovaný (či spíše jen hypostazovaný) celek nahlíží jako sjednocený právě jedním ústředním formativním principem. Hrochovu práci – viděno tímto prizmatem – je proto třeba vysoce ocenit právě pro její analytickou povahu.